

Inhoud

Inleiding	7
Renée van Riessen	
Enkeling en ethiek	
Kierkegaards actualiteit	19
Udo Doedens	
Zwaarmoedigheid en verlangen	31
<i>Kierkegaard over de esthetische levensvisie en de vraag waarom de mens die achter zich zou moeten laten</i>	
Rob Compaijen	
‘De enkeling’ en de crisis van de moraal	55
<i>Kierkegaard en MacIntyre over ethiek en zelfwording</i>	
Pieter Vos	
Offer	
Ik ga mezelf toch niet opofferen!	81
<i>Over het offer in een wereld vol autonome individuen – met Søren Kierkegaard en Hans Teeuwen</i>	
Desiree Berendsen	

De erfvraag	93
<i>Enkele ongeschoolde aantekeningen bij Kierkegaard</i>	
Willem Jan Otten	

Schrijverschap

Kierkegaard: schrijver	103
Onno Zijlstra	
Een idee om voor te schrijven	123
<i>Kierkegaard als auteur</i>	
Karl Verstrynge	
Over de auteurs	141

Inleiding

Renée van Riessen

Toen ik als filosofiestudent mijn eerste stappen zette in het lezen van Kierkegaard, gebeurde dat in het labyrint dat *Of/Of* heet. Ik herinner me dat ik het meest getroffen werd door het begin en het einde van het boek. Aan het begin de ‘Diapsalmata’, een fontein van humor en zwaarmoedigheid. Aan het slot tot mijn lichtelijke verbijstering een preek, over het inzicht dat wij ‘tegenover God altijd in het ongelijk staan’.

Nu was een preek niet precies datgene waarop ik zat te wachten na te zijn meegereisd met de beschouwingen over Don Juan, het ‘Dagboek van de verleider’ en de betogen over het huwelijk van rechter Vilhelm. Ik voelde me na het eerste en tweede deel trouwens al behoorlijk klem gezet. Wie eenmaal over het leven begint na te denken, die houdt nooit meer op. Ik was student en leefde voornamelijk in een toestand die Kierkegaard als ‘verstrooiing’ zou betitelen. Een constante wisselbouw tussen filosofie en literatuur, van bloem naar bloem, aarzelend tussen twee studies, en tussendoor gedichten schrijvend. De gedachte aan een werkkring en een vaste verhouding, laat staan een huwelijk probeerde ik op grote afstand te houden.

Rechter Vilhelm uit *Of/Of* die wilde dat ik kiezen zou om echt een verantwoordelijke persoon te worden, sprak me niet aan. In de compulsieve begeerte en de reflexieve listen van Johannes die Cordelia verleidt kon ik me evenmin terugvinden. Het was me, denk ik nu, allemaal te mannelijk; en dan wel erg gecompliceerd-mannelijk.

Ik las Simone de Beauvoir, omdat ik oprecht nieuwsgierig was naar de manier waarop zij pendelde tussen haar vaste (platonische) vriend en haar minnaar aan de overzijde van de oceaan.

Net als de vroege dialogen van Plato eindigt *Of/Of* in een aporie. Het raakt niet verder, de kar loopt vast in het zand van twee elkaar uitsluitende mogelijkheden. Weliswaar kan de estheticus die een minimum aan reflectiemogelijkheid bezit inzien dat het esthetische bestaan hem geen gelukkige toekomst belooft, maar daarmee zijn nog geen overtuigende bewijzen geleverd voor de noodzaak van een ethisch bestaan. Sterker nog: het ethische leven, met zijn nadruk op keuzes en op de verantwoordelijkheid voor die keuzes die daarin geïmpliceerd is berust zelf op een tegenstrijdigheid, omdat het uitgaat van een rationele opvatting van de persoon, en geen recht doet aan de manier waarop mensen kunnen veranderen in de loop van de tijd.

Of/Of: het meest dichtsterlijke werk van Kierkegaard. Geen wonder dat ik me erin verloor. En tegelijkertijd het meest raadselachtige en uitdagende boek, waarin hij voor de stof vooral in 'Dagboek van een verleider' het meest expliciet put uit zijn eigen levenservaring, de breuk met Regine. Hij probeert het masker van de verleider uit om Regine Olsen, de vrouw met wie hij moest breken, te sparen. Het was maar een verleidingspoging. Maar *Of/Of* is veel meer, het is ook de presentatie van een keuze die geen werkelijke keuze is (het esthetische) en de presentatie van een gekozen levensvorm (de ethische) die in zichzelf tegenstrijdig is.

Valt er dan iets te kiezen? Of is de gedachte van de keuze tussen deze twee vormen zelf een valstrik, omdat ze degene die kiest veroordeelt tot een eindige levensvorm: ofwel die van het romantische nihilisme, ofwel de levensvorm van het ethisch idealisme dat veel ruimte geeft om zich te wentelen in eigen rechtschapenheid?

Aan het einde van het boek gloort dan een raadselachtige glimp licht. Het is een preek, een 'opbouwende toespraak' zoals Kierkegaard er wel meer schreef. Rechter Vilhelm voegt deze preek toe aan de stukken die hij naar de esthetische A schrijft. Hij heeft de toespraak weliswaar niet zelf geschreven, maar ontvangen van een vriend. Wel heeft hij zichzelf erin herkend, schrijft hij. En hij hoopt dat ook bij A de herkenning zal toeslaan. Wat staat er in deze preek, die overigens nog niet gehouden is, waarvan de auteur

hoopt dat zelfs de meest onnozele boer er iets mee zal kunnen aanvangen?

‘Dat we tegenover God altijd in het ongelijk staan’, dat is de glimp die de twee andere vormen in een nieuw licht plaatst, en het bestaan opent in de richting van een oneindigheid die in de twee andere levensvormen niet te vinden is. Het gaat om de mogelijkheid dat je niet kiest, maar integendeel gekozen wordt. Zoals Kierkegaard later ergens schrijft: de christen laat zich dichten en leeft zo poëtischer dan menig intellectueel.

In dit boek zijn essays over Kierkegaard bij elkaar gebracht, op basis van teksten die zijn uitgesproken op de studiedag die in januari 2013 is gehouden op de PThU in Amsterdam naar aanleiding van de tweehonderdste geboortedag van Kierkegaard. De vijf sprekers voor die dag werkten mee aan dit boek; daarnaast heeft de redactie nog twee andere Kierkegaard-kenners (Doedens en Compayen) gevraagd een bijdrage te leveren. Allen zochten naar de actualiteit van Kierkegaard als schrijver en als ethisch denker. Wat bezielde hem?

Drie thema’s springen in het oog, en aan de hand van die thema’s zijn de essays in deze uitgave geordend. In de eerste plaats het thema van de enkeling in relatie tot ethiek. Wat is de betekenis van de enkeling bij Kierkegaard en hoe staat dit in relatie tot zijn visie op ethiek? Anders gezegd, in de lijn van een ‘verwijf’ van Alasdair MacIntyre: onderschat Kierkegaard met al die nadruk op de enkeling niet het belang van de ethiek? In dit cluster bevinden zich de essays van Udo Doedens, Rob Compaijen en Pieter Vos. Daarnaast zijn er twee andere clusters: één over het offer, met de essays van Desiree Berendsen en Willem Jan Otten en één over Kierkegaard als schrijver, met bijdragen van Onno Zijlstra en Karl Verstrynge.

Kierkegaards actualiteit ligt volgens Udo Doedens in de manier waarop hij de enkeling beschouwt. We moeten die niet zomaar als een individu opvatten, maar als een waarde op zichzelf die Kierkegaard ‘onder inwendig lijden en met uitwendige offers’ aan het licht heeft willen brengen. Dat de enkeling een waarde op zichzelf is, betekent nog niet dat hij in zichzelf besloten bestaat. Hij/zij is een

mens tussen hemel en aarde, die bestaat in de spanning tussen het eindige en het oneindige, tijd en eeuwigheid. Precies die spanning is in de hedendaagse cultuur grotendeels afwezig, en wordt er slechts moeizaam herkend. In de actuele situatie is er wel veel vraag naar en aanbod van 'zingeving', zelfs zodanig dat men kan spreken van een zingevingsmarkt. Hier bewegen zich subjecten die op zoek zijn naar zin, ze maken hun keuze uit een onnoemelijk groot aanbod. De rondedans van vraag en aanbod moet, aldus Doedens, wel eindigen in een tweedeling: ofwel de aanbieders richten zich op wat de vrager wil (populisme), of ze bieden hem een fundamentalistische vorm van zekerheid. Oorzaak is een gebrek aan gevoel voor de werkelijke impact van de spanning tussen tijd en eeuwigheid in de existentie: een spanning waarin het zinzoekende subject wordt opgebouwd en gevormd door het leven zelf, dat ongerijmd is. Als leermeesters treden hier diegenen op die deze ongerijmdheid kunnen verdragen en die zich daarbij dwingen om andere mensen niet te dwingen. Gedacht kan worden aan Socrates, aan Christus, aan de grote martelaren ... en waarom niet ook aan Kierkegaard zelf?

Het essay van Rob Compaijen vertrekt vanuit Kierkegaards visie op de ontwikkeling van de menselijke existentie. De hoogste gestalte van het bestaan is een leven in navolging van Christus, maar de ontwikkeling in de richting van dat 'stadium' spreekt niet vanzelf, zij vooronderstelt een openheid voor morele overwegingen. Dat dit laatste ook niet vanzelfsprekend is laat *Of/Of* zien: soms zijn mensen onbereikbaar voor morele vraagstukken.

Dit kan het geval zijn in de esthetische levensvorm, die aan de ethische vooraf gaat. Daardoor wordt de overgang van de esthetische naar de ethische levensvorm een probleem. Zijn er wel goede redenen voor? Waarom zou de estheticus zich laten aanspreken door morele overwegingen? Is het kenmerk van de estheticus nu juist niet, dat hij daar ongevoelig voor is?

Nadere bestudering van *Of/Of* leert dat er meerdere vormen van esthetisch leven bestaan; maar Compaijen laat zien dat zij één kenmerk gemeenschappelijk hebben: het onvermogen of de onwil om bindingen aan te gaan. De afkeer van bindingen ligt onder de diversiteit aan nagestreefde waarden.

Wat kan de reden zijn om zo'n leven zonder bindingen achter zich te laten? De brieven van rechter Vilhelm aan A laten dat zien: ze zijn vooral gericht tot de esthetische persoon die in staat is zijn eigen zwaarmoedigheid te erkennen, als een effect van het onvermogen of de onwil om zich aan iets te verbinden. Compaijen laat dan een nieuw probleem zien: zwaarmoedigheid als effect kan wel een aanleiding zijn om te besluiten het esthetische leven achter zich te laten, het is op zichzelf echter nog geen reden voor een ethische levenshouding. In *Of/Of* blijft er daarom een fundamentele onzekerheid bestaan over de uitkomst van de radicale omslag van het esthetische naar het ethische stadium. Wordt het leven er werkelijk beter van? Die vraag wordt uiteindelijk niet beantwoord, en valt buiten het bestek van het boek.

Pieter Vos stelt – eveneens aan de hand van *Of/Of* – vragen over Kierkegaards positie in ethische discussies. Met de ethicus Alasdair MacIntyre stelt hij vast dat de moraal in dit boek een arbitrair karakter heeft, en dat roept weer de vraag op of Kierkegaards nadruk op de waarde van de enkeling hem misschien tot wegbereider van het individualisme heeft gemaakt. Tegen de aantijging van MacIntyre betoogt Vos dat de keuze voor het ethische in *Of/Of* bij nader inzien niet willekeurig is, maar dat het een keuze voor het zelf als levensopgave betreft. Daarbinnen is wel degelijk sprake van een identificatie van de persoon met het ethische. Bovendien is er door de verschillende stemmen in *Of/Of* heen sprake van een dragende antropologie die een doel heeft. De hele beweging, op zichzelf een complex proces, is erop gericht een verhouding tot zichzelf te laten ontstaan: een proces waarin het individu *geest* wordt.

Bovendien kunnen er zelfs belangrijke overeenkomsten worden geconstateerd tussen MacIntyre en Kierkegaard: beide geven een belangrijke plaats aan rationaliteit in de zin van verantwoording afleggen; beiden hebben veel aandacht voor het aanbrengen van een narratieve structuur die verwoording van het eigen levensproject mogelijk maakt. Tot slot laat Vos zien dat Kierkegaards visie op de enkeling kan worden gezien als een belangrijke aanvulling op het communitarisme van MacIntyre. Want bij Kierkegaard is de enkeling/het individu meer dan deel van een gemeenschap. Zij is ook in

staat zich uit het gedeelde leven los te maken en er van enige afstand kritiek op uit te oefenen. Dit wordt mogelijk gemaakt door de dubbele verbinding van de enkeling met de gemeenschap en met God (die niet met het gemeenschapsideaal samenvalt).

Het volgende cluster is geconcentreerd op de notie van het offer. Dit is een thema dat Kierkegaard bekend heeft gemaakt; tegelijkertijd is het een thematiek die momenteel minder snel begrepen wordt. Van twee kanten staat het offer onder vuur: wanneer de notie begrepen wordt vanuit de verbondenheid met religie, is het een onderstreping van de gevaarlijke kant van religiositeit. Een God die pijnlijke offers vraagt, kan geen goede God zijn; een religie die in zijn eisen aan de volgelingen verder gaat dan de redelijkheid kan inzien moet wel een gevaar voor de samenleving vormen. In die lijn heeft Paul Cliteur Kierkegaards *Vrees en beven* een gevaarlijk boek genoemd, dat beter verboden zou kunnen worden, maar ook wanneer het offer persoonlijk wordt opgevat, en niet meteen religieus wordt ingekleurd, stuit het op bezwaren. Waarom zou je je opofferen? Ben je daar niet te waardevol en te belangrijk voor?

Vanuit deze laatste observatie vertrekt Desiree Berendsen, die signaleert dat de houding van opofferingsgezindheid in onze tijd op onbegrip stuit. Ze voert daarbij het voorbeeld van de cabaretier Hans Teeuwen op, die zich soms hardop afvraagt waarom je je zou opofferen voor een ander. Waar kan dat goed voor zijn? Komt de neiging zich op te offeren niet vooral uit angst en zwakheid voort, uit het onvermogen dus om voluit voor zichzelf te kiezen? Het is een positie die hier en daar wel aan Nietzsche doet denken. Berendsen laat zien hoe de houding die Teeuwen voorstaat gebaseerd is op een ideaal van rationele autonomie dat uiteindelijk niet houdbaar is. De onderlinge afhankelijkheid van mensen in diverse levensfasen is immers een reëel gegeven, dat om een gepaste reactie vraagt. De erkenning dat opofferingsgezindheid daarbij hoort, en dus een onderdeel van het leven zelf is, kan tot meer tevredenheid leiden dan de houding van verzet, die zich uit in het verlangen naar een wild en ongeremd leven.

Daarnaast brengt Berendsen naar voren dat opofferingsgezin-
den leven niet samenvalt met het idee van een ethisch leven, dat geleid

wordt aan de hand van universele maatstaven voor wat wenselijk gedrag is. Aan de hand van Kierkegaards interpretatie van Abrahams offer laat zij zien dat het nodig kan zijn de grenzen van het ethische te overschrijden. Opofferingsgezindheid komt dan in de buurt van het religieuze en persoonlijke leven.

Willem Jan Otten gaat net als Desiree Berendsen in op Kierkegaards reflecties over het offer van Abraham in *Vrees en beven*. Hij laat zien dat bij Kierkegaard alles draait om geloven. Waar dit in veel gevallen een reden zou kunnen zijn om af te haken (het is immers 'zijn geloof' of beter 'maar een geloof'), blijven Kierkegaards reflecties steeds boeiend, omdat ze met 'stijl' geschreven zijn. Hij spreekt over geloof, maar dankzij deze stijl kan hij spreken zonder vertoon van gezag. Zijn opgave is niet de geloofspositie van buitenaf te beschrijven als waar (de dogmatiek), maar haar van binnen uit te denken. Dit doordenken van het geloof van binnen uit maakt Kierkegaard intussen wel een vreemde figuur in onze tijd, die meer gericht is op het uiterlijke, of dat nu rationele argumenten pro en contra geloof zijn, of socio-economische factoren. Kierkegaards begrip van het geloof is anders: hij stelt steeds opnieuw de vraag hoe iemand het geloof kan binnenkomen of nog anders: de vraag hoe het in hem/haar, in jou, in hemzelf binnenkomt.

Als deze vraag in *Vrees en beven* aan de orde komt is het opvallend dat Kierkegaard (in de tekst van zijn pseudonieme auteur Johannes de silentio) steeds veel afstand tot Abraham houdt. Abraham is de vader van de gelovigen en daarmee een model voor ieder die geloven wil. Maar wie kan in Abrahams schoenen gaan staan en werkelijk contact maken met zijn manier van geloven? Kierkegaard lezen over Abraham is een oefening in onbegrip, en Abraham heeft een dubbelzinnige positie als vader van de gelovigen omdat je je niet op hem beroepen kunt. Dat wordt nog sterker doordat Abraham in de ban is van de oervraag, de 'erfvraag': die naar het offer. Het is de vraag die een enkeling van je maakt. De reden waarom offerbereidheid momenteel (in onze cultuur) gemakkelijk tot kern van het kwaad gemaakt wordt, moet gezocht worden in het huidige onvermogen om de weg van geloof te verstaan. Bijzonder aan *Vrees en beven* is dat Kierkegaard dit onvermogen al zo helder bij zichzelf signaleert, en

dat hij het gestalte geeft in de volgehouden afstand van de auteur (en de lezer) tot Abraham. De enkeling is niet te volgen.

Tot slot buigen Onno Zijlstra en Karl Verstryngé zich over de vraag wie Kierkegaard als schrijver geweest is. Direct verbonden met deze vraag is de kwestie hoe Kierkegaard tegen zijn schrijverschap aankeek. Heeft hij daarvoor zelf aanwijzingen gegeven, en hoe moeten deze aanwijzingen dan worden opgevat?

Onno Zijlstra vergelijkt Kierkegaard in dat verband met Arthur Schopenhauer: beiden waren als filosoof stilistisch zeer begaafd. Toch is het verschil groot: terwijl Schopenhauer naar objectiviteit en belangeloosheid streeft, is Kierkegaard gericht op gepassioneerde subjectiviteit. En waar Schopenhauer streeft naar een beschouwende levenshouding, draait bij Kierkegaard alles om de zelfwording. Zijn eigen bestemming ziet hij in het religieuze auteurschap: hij wil een dichterlijke schrijver die zijn lezers meetrekt, het leven in. Het is de bedoeling dat de lezer tot zichzelf komt.

Men kan zich afvragen wat in dit verband de status van Kierkegaards eigen verklaringen omtrent zijn schrijverschap is. Welke invloed hebben deze directe onthullingen van Kierkegaard over de aard en bedoeling van zijn schrijverschap op de methode van indirecte mededeling waar de pseudonieme werken het juist van moeten hebben? Anders gezegd: hebben zulke directe onthullingen niet een averechts effect op de werken waarin Kierkegaard met zoveel overtuiging de weg van de indirecte mededeling kiest?

Zijlstra maakt duidelijk dat dit niet zo hoeft te zijn. Ook al vertelt Kierkegaard ons in sommige geschriften over zijn eigenlijke doel, er is alle ruimte om daar als lezer anders over te denken. Zo schept het oeuvre van Kierkegaard een oefenruimte om diverse stemmen met elkaar in contact te brengen; en daarom is het blijvend van belang voor een tijd als de onze, waarin individualiteit ontwikkeld moet worden.

In de bijdrage van Verstryngé speelt Kierkegaards onderscheid tussen premisse-auteur en essentiële auteur een belangrijke rol. Een premisse-auteur is leerling van zijn publiek, hij is een gelegenhedsschrijver. Een essentiële auteur is zelf leraar en brengt de lezers iets

Enkeling en ethiek

Kierkegaards actualiteit

Udo Doedens

Om te kunnen spreken over de actualiteit van iemands denken, heb je kennis van dat denken nodig en zicht op de actualiteit. Misschien is dat laatste belangrijker dan het eerste. Ik zou gemakkelijk kunnen verdedigen dat het denken van Kierkegaard voor de huidige tijd interessant is, zonder de kern ervan ter sprake te brengen. Ik zou bijvoorbeeld kunnen wijzen op de vele pseudoniemen waaronder Kierkegaard publiceerde. Dat was voor hemzelf een nevenzaak, maar juist voor dat aspect van zijn werk, Kierkegaards communicatiestrategie, is veel belangstelling. Pratend over Kierkegaard als pseudoniemenauteur zouden we hem dus gemakkelijk kunnen redden voor de actualiteit. Mij spreekt het echter meer aan om de vraag naar Kierkegaards actualiteit te verstaan als een dubbele. Als een vraag naar de hoofdlijn in zijn denken en als een vraag naar de mogelijke weerklank van Kierkegaards denken in deze tijd.

We beginnen nu met een omschrijving van wat ik houd voor het hart van Kierkegaards denken. Daarna wil ik bespreken in hoeverre Kierkegaards kerngedachte ons ook nu tot bruikbare inzichten kan brengen.

De enkeling

Kierkegaard leefde van 1813 tot 1855. Op zijn tweeëntwintigste begint hij te schrijven en dat blijft hij doen tot zijn dood, op 42-jarige leeftijd. De kern van zijn literaire productie wordt, voor zijn besef, gevormd door de geschriften die verschijnen tussen 1843 en 1847. In